

Żukowski, Jacek

Człowiek i przyroda na Kurpiach - raport z badań laboratorium etnograficznego

Rocznik Mazowiecki 23, 191-196

2011

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jacek Żukowski

Człowiek i przyroda na Kurpiach – raport z badań laboratorium etnograficznego

Dwuletnie badania prowadzone na Kurpiach przez grupę laboratoryjną (o których informowałem w artykule na łamach „Rocznika Mazowieckiego”¹) dobiegły końca. Laboratorium etnograficzne to specyficzna dla Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego forma zajęć, będąca autorskim projektem dydaktycznym o charakterze terenowym. Laboratoria zaczynają się po pierwszym semestrze studiów licencjackich i trwają dwa lata, w trakcie których studenci uczą się warsztatu pracy etnografa, zapoznają z literaturą dotyczącą wiodącego problemu badawczego danego projektu oraz jeżdżą w teren, gdzie pod czujnym okiem opiekuna przeprowadzają swoje pierwsze badania terenowe. Efektem końcowym są studenckie prace laboratoryjne, stanowiące podstawę do napisania przez młodych adeptów licencjatów. Niniejszy tekst ma charakter zbiorczego podsumowania, prezentującego szczegóły wykonanej w terenie pracy zarówno badawczej, jak i dydaktycznej oraz skrótową prezentację tematów poruszonych przez studentów w swoich pracach końcowych. Nie wszystkie zostaną tu przeze mnie omówione. Czwórka studentów, dziś już z tytułami zawodowymi licencjata etnologii, prezentuje swoje dokonania osobiście w artykułach zamieszczonych w niniejszym tomie „Rocznika Mazowieckiego”.

Laboratorium nosiło tytuł „Człowiek i przyroda we współczesnym świecie. Analiza postaw wobec środowiska przyrodniczego oraz strategii ekonomicznych współczesnych mieszkańców wsi kurpiowskiej” (po dokładny opis projektu oraz szczegóły metodologiczne odsyłam do wspomnianego już artykułu z tomu XXI „Rocznika”). Materiały terenowe zostały zebrane podczas czterech wyjazdów na Kurpie – w lipcu i listopadzie 2008 oraz kwietniu i lipcu 2009 r. Łącznie zespół (początkowo szesnasto-, a pod koniec dwunastoosobowy) zebrał około 400 wywiadów i kilkaset fotografii. Bazą noclegową grupy było gospodarstwo agrotu-

¹ J. Żukowski, *Badania etnograficzne na Kurpiach*, „Rocznik Mazowiecki” 2009 (t. XXI), s. 292-296.

rystyczne „AGROELA” państwa Elżbiety i Mirosława Żebrowskich w Wydmusach (gmina Myszyniec, powiat Ostrołęka, województwo Mazowieckie).

Penetracje terenowe obejmowały nie tylko tę gminę, ale też sąsiednie. W efekcie badaniami objęty był cały obszar północnej kurpiowszczyzny, a nawet tereny z nim graniczące. Pobyt w terenie obejmował przeprowadzanie wywiadów i sporządzanie notatek z obserwacji, odbywały się w jego trakcie także zajęcia dydaktyczne. Uczyłem studentów między innymi zasad fotografii, rysowania map, a także podstaw ekologii ogólnej. Wiedzy na temat terenu badań i lokalnej kultury uczyli się w czasie wspólnych rowerowych wycieczek podczas pierwszego wyjazdu. Kontakt z dawną kurpiowską kulturą materialną miał miejsce w czasie zwiedzania Zagrody Kurpiowskiej w Kadzidle oraz Muzeum Brata Zenona w Czarni. W czasie tej drugiej także kurpiowska przyroda stała się bliższa dzięki lekcji terenowej w rezerwacie „Czarnia”, poprowadzonej przez leśniczego, mgr. inż. Mariusza Górskiego-Kłodzińskiego. Wycieczka ta była też okazją do przedstawienia działalności naszej grupy na łamach lokalnych mediów².

Tematy badań przeprowadzanych przez studentów objęły pełne spektrum zagadnień antropologii ekologicznej. Studenci – zainteresowani lokalną wiedzą i wierzeniami na temat świata przyrody – pisali prace etnobotaniczne i etnozologiczne. Zafascynował ich kurpiowski krajobraz jako efekt przekształcania tego obszaru przez wcześniejsze pokolenia, czego przebieg i rezultaty wpisują się w nurt badań ekologii historycznej³. Rozmawiając z Kurpiami, dostrzegli trapiące ich problemy związane niekiedy z nowym sposobem gospodarowania, mającym swoje konsekwencje dla środowiska lub mającym na celu jego ochronę. Tematy tego typu antropologowie określają mianem ekologii politycznej⁴.

Przechodząc do przedstawienia poszczególnych prac studenckich, zacznę od tekstu Michaliny Mareckiej, która poddała analizie społeczne funkcjonowanie terminu „ekologia”⁵. Autorka przedstawia kontekst pojawienia się tego terminu w języku respondentów oraz omawia zakres jego stosowania, rekonstruuje wieloznaczność tego słowa dla Kurpiów. Dochodzi do wniosku, że termin ten ma inne znaczenie w języku potocznym niż naukowym i najczęściej łączony jest z gospodarstwami i żywnością ekologiczną, ale pojawia się też w różnych innych kontekstach, zmieniając swój zakres, jednocześnie będąc zawsze pozytywnie waloryzowanym. Pojęcie to zogniskowane jest na kulturowo rozumianej czystości i estetyce. Z przedstawionej przez nią argumentacji wynika, że „ekologia” w języku potocznym Kurpiów jest pojęciem kontekstualnym, niemającym do końca sprecyzowanej denotacji.

Kurpiowszczyzna to tereny rolnicze, obecnie zdominowane przez hodowców bydła mlecznego. Praca laboratoryjna Marty Bońskiej dotyczyła wiedzy i wierzeń

² K. Górską-Kłodzińską, *Kurpsie do zbadania*, „Tygodnik Ostrołęcki” nr 32 (1483), 05.08.2008, s. 7.

³ A. Biersack, *Od „nowej ekologii” do nowych ekologii*, w: *Badanie Kultury. Elementy teorii antropologicznej. Kontynuacje*, red. M. Kempny, E. Nowicka, Warszawa 2004, s. 200-202.

⁴ *Ibidem*, s. 203-206.

⁵ M. Mirecka, *Reklama, sposób na życie, pies ceramiczny, ekonomia...? Czym dla mieszkańca współczesnej wsi kurpiowskiej jest termin ekologia*. Praca laboratoryjna pod kier. J. Żukowskiego, Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego (dalej – IEiAK UW), Warszawa 2010.

mieszkańców na temat zwierząt hodowanych⁶. Badania obejmowały zagadnienia estetyki wyglądu, zachowania krów, ich zakupu, rozmnażania, chowu, a także praktyk i zabiegów leczniczych. W przedstawionym materiale uwidacznia się wyraźnie zmiana w podejściu ludzi do tych zwierząt. Współcześnie krowy traktowane są wyłącznie pod kątem użytkowym, a obserwowane jeszcze w latach 60. XX w. przez Jacka Ołędzkiego⁷ przywiązywanie dużego znaczenia do wyglądu krowy zupełnie zanikło. Zmienił się zarówno sposób mówienia o nich, jak i praktyki towarzyszące hodowli. Dzisiejszy model gospodarki wymusił zwiększenie efektywności oraz kierowanie się rachunkiem ekonomicznym (mlecznością) zamiast dawną kulturową wiedzą przekazywaną sobie między pokoleniami.

Hodowla bydła wiąże się nie tylko z zagrożeniami natury ekonomicznej. Jednym z powszechnie budzących postrach wśród Kurpiów zagrożeniem są – dawniej liczniej, dziś już sporadycznie – pojawiające się na tym terenie wilki. Katarzyna Czapska postanowiła przyjrzeć się etnozologii tego gatunku⁸. W trakcie badań okazało się, że drapieżnik ten budzi nie tylko przerażenie, ale i podziw. Z jednej strony traktowany jest jako zagrożenie dla dobytku i fizyczne niebezpieczeństwo dla samych ludzi, z drugiej zaś – jako posiadający zbiór cech pozytywnie waloryzowanych w kulturze ludowej. Powszechnie było też nadawanie mu nadnaturalnych atrybutów przynależnych siłom demonicznym. Nielicznie pojawiały się opinie, w których wilki traktowane są jako ważne ogniwo łańcucha pokarmowego. Zarówno te, niemalże naukowe opinie, jak i przytoczone powyżej, bardziej powszechne i głęboko zakorzenione w kurpiowskiej wiedzy potocznej, sytuują te drapieżniki w ambiwalentnej relacji z ludźmi.

Kurpie Zielone nierozłącznie związane są z terenami leśnymi. Las – według respondentów autora kolejnej pracy – jeszcze do lat 80. XX w. był częścią składową gospodarki kurpiowskiej, funkcjonującą na równi z rolnictwem. Co się zmieniło i czym teraz jest las dla Kurpiów? – pyta Kacper Pokorski⁹. Szukając odpowiedzi na to pytanie, poddał analizie narracje o tym, czym jest las, w jaki sposób jest wykorzystywany i jakie miejsce zajmował w historii kurpiowszczyzny. Użył skakujące odpowiedzi. Las jest dla dzisiejszych mieszkańców przestrzenią produkcyjną, całkowicie zależną od woli ludzi. Ma charakter uprawy będącej inwestycją na przyszłość, której utylitarny charakter przekłada się na silne doznania estetyczne, a co za tym idzie, otwiera nowy sposób wykorzystania – rekreację. Zarówno aspekt ekonomiczny, jak i estetyczno-rekreacyjny powoduje, że Kurpie nie wyobrażają sobie sytuacji, w której w ich otoczeniu nie byłoby lasu. Przestrzeń ta jest pewnego rodzaju łącznikiem między dawną historią tego terenu a jej współczesnymi mieszkańcami i ich oczekiwaniami na przyszłość, stąd

⁶ M. Bońska, *Wiedza i wierzenia związane z hodowlą bydła na Kurpiach*, Praca laboratoryjna pod kier. J. Żukowskiego, IEiAK UW, Warszawa 2010.

⁷ J. Ołędzki, *Kultura artystyczna ludności kurpiowskiej*, „Polska Sztuka Ludowa” 1971 nr 2, s. 97-110.

⁸ K. Czapska, *Zilk – narracje współczesnych mieszkańców Kurpiowszczyzny na temat wilków*. Praca laboratoryjna pod kier. J. Żukowskiego, IEiAK UW, Warszawa 2010.

⁹ K. Pokorski, *Las w percepcji współczesnych mieszkańców kurpiowszczyzny*. Praca laboratoryjna pod kier. J. Żukowskiego, IEiAK UW 2010.

też podkreślany przez respondentów związek z lasem oraz budowanie własnej tożsamości na nim opartej.

Temat lasu pojawiał się też w badaniach innych osób z laboratorium. Joanna Baczek¹⁰ przyjrzała się zagadnieniu, jakim jest korzystanie z zasobów leśnych. Interesowało ją szczególnie, czy płeć ma wpływ na różny sposób postrzegania i podejścia do dóbr leśnych. Materiały terenowe pokazały, że zbieranie grzybów i owoców leśnych jest na Kurpiach powszechnym sposobem uzupełniania domowego budżetu oraz zdobywania „kieszonkowego” przez młodzież. Rodziny kurpiowskie mają rozbudowaną wiedzę zbieracką, która nabywana jest w procesie przekazu międzypokoleniowego. Czynnikiem ekonomicznym stymuluje w tym wypadku podtrzymywanie więzi wewnątrzrodzinnych. Płeć okazała się mieć istotny wpływ na postrzeganie i korzystanie z dóbr leśnych. Mężczyźni do lasu zapuszczają się głównie wtedy, gdy będzie to miało wymierny efekt ekonomiczny. Dla kobiet istotne jest zaopatrywanie gospodarstwa domowego w dobra leśne na równi z dodatkowym, poprawiającym kondycję domowego budżetu zarobkiem.

Dzisiejsze pola i pastwiska na Kurpiach to przekształcane od pokoleń bagna i wydmy, o których pisali dawni badacze tego terenu. A jak mieszkańcy odnoszą się do zupełnie nowych elementów krajobrazu, sztucznych i obcych, których nigdy nie było na tym terenie, takich jak zbiornik zaporowy Wykrot, oddany do użytku w 2003 r. na Rozodze? Opinie o nim i oczekiwania wobec niego zbadał Bartłomiej Gut¹¹. Teren, na którym powstał zbiornik, był dawniej obszarem rolniczym. Okoliczni mieszkańcy w nikłym stopniu partycypowali w tworzeniu nowej przestrzeni. Jak pokazują zebrane materiały, dawna funkcja tego terenu determinuje sposób postrzegania obecnie znajdującego się tam wodnego obszaru. Respondenci traktują go jak jakąś nigdy niekończącą się budowę, która bez sprawowania stałego nadzoru grozi zawaleniem. Fakt szybkiego zarastania bardzo młodego zbiornika i wynikający z tego zakaz kąpieli, uniemożliwiający realizację planów pełnego turystycznego zagospodarowania, znacząco wpływa na takie właśnie opinie mieszkańców. Ich oczekiwania, rozbudzone możliwością zatrzymania nad Wykrotem turystów jadących do niedawna tędy na Mazury, pozostają niespełnione, co skutkuje powolnym oswajaniem nowej przestrzeni i powściągliwymi wypowiedziami na temat przyszłości. Świadczy też o braku zespołu społecznie wytworzonej wiedzy na temat funkcjonowania tej inwestycji, jaką jest zbiornik zaporowy Wykrot.

Dwie kolejne prace laboratoryjne podejmują problem współczesnych strategii ekonomicznych i powodów, dla których Kurpie podejmują się prób zmian dostosowujących ich do nowej sytuacji na rynku. Piotr Dróżdź skupił się na efektach, jakie tego typu zmiany przynoszą w krajobrazie¹². Jako jednostkę analizy

¹⁰ J. Baczek, *Współczesne występowanie elementów tradycyjnego podziału prac w rodzinie kurpiowskiej, w odniesieniu do zróżnicowanego wykorzystywania zasobów leśnych*. Praca laboratoryjna pod kier. J. Żukowskiego, IEiAK UW, Warszawa 2011.

¹¹ B. Gut, *„Lepiej nieco większy”, czyli jak Kurpie postrzegają zbiornik Wykrot*. Praca laboratoryjna pod kier. J. Żukowskiego, IEiAK UW, Warszawa 2010.

¹² P. Dróżdź, *Krajobraz kulturowy wsi Niedźwiedz*. Praca laboratoryjna pod kier. J. Żukowskiego, IEiAK UW, Warszawa 2010.

przyjął obszar jednej wsi o wdzięcznej nazwie Niedźwiedź (gmina Myszyniec). W trakcie badań zauważył, że najdynamiczniej zmieniającą się przestrzenią są tereny samych gospodarstw, czyli zabudowania mieszkalne i gospodarcze. Zmiany te wymuszane są odgórnie, za sprawą uregulowań prawnych, w ostatnim czasie głównie za sprawą wstąpienia do Unii Europejskiej. Takie zewnętrzne ingerencje są w świetle zebranych materiałów głównym czynnikiem wpływającym na przekształcenia w sposobie gospodarowania. Autor zagłębiając się w szerszy kontekst wypowiedzi respondentów, doszedł do wniosku, że dawny sposób myślenia skupiony na dążeniu do samowystarczalności, rozumianej jako samodzielne zaspokajanie wszystkich potrzeb gospodarstwa, przetrwał i dzisiaj manifestuje się w próbach całkowitego zaspokajania potrzeb produkcji mleka w obrębie gospodarstwa. Stąd też fizyczny krajobraz całej wsi nie ulega znacznej zmianie od kilku pokoleń – wciąż niezbędne są duże połacie pól, które dawniej miały wyżywić rodzinę, a dzisiaj nakarmić stale powiększane stada bydła.

Zuzanna Stankiewicz podjęła się ciekawej analizy porównawczej. W swojej pracy¹³ poświęconej zakładaniu i prowadzeniu gospodarstw ekologicznych zestawiała opinie rolników, którzy są zadowoleni, z tymi którzy nie są zadowoleni ze swojego wyboru. Zadowoleni „ekorolnicy” wskazują na zmianę trybu pracy i większą satysfakcję z wykonanej pracy, którą przynosi zmiana sposobu gospodarowania. Niezadowoleni przekonują, że dodatkowa praca przy wypełnianiu dokumentacji, niskie przychody pomimo dopłat oraz praktycznie nieistniejący rynek zbytu nie zachęcają do kontynuowania tego typu upraw w przyszłości. Umieszczając ich wypowiedzi w kontekście pojawienia się rolnictwa ekologicznego na Kurpiach (czyli przeszczepienia inteligenckiej koncepcji rolnictwa neutralnego środowiskowo i wprowadzenia go z zewnątrz jako rozwiązania alternatywnego wobec dominującej hodowli bydła mlecznego), autorka pokazała, że nieuwzględnienie specyfiki lokalnego rynku przyczyniło się do powstania silnego rozdźwięku między obiecywanymi możliwościami a realnymi korzyściami płynącymi ze zmiany strategii ekonomicznej. W praktyce na uprawy ekologiczne przechodzą tylko małe gospodarstwa, które i tak nie miały możliwości utrzymania się ze sprzedaży własnych płodów. Dopłaty do upraw ekologicznych zapewniają niewielki zysk, dzięki któremu działalność ta jest dla tych gospodarzy w niewielkim stopniu opłacalna. Hamuje to jednocześnie obrót ziemią i możliwość rozbudowy gospodarstw dużych hodowców bydła, co pośrednio działa na korzyść ochrony środowiska na tym terenie.

Badania okazały się bardzo owocne. Próbuąc pokusić się o małe podsumowanie całości pracy laboratorium, należy zauważyć, że wypowiedzi Kurpiów wskazują na kontekstualność ich relacji z otaczającą przyrodą. Dowodzi to z jednej strony, że nie ma jednej wspólnej i wewnętrznie spójnej koncepcji przyrody na Kurpiach. Jest ona pojęciem względnym, redefiniowalnym w odniesieniu do jej poszczególnych składników. Z drugiej zaś, że relacje ludzi z przyrodą są

¹³ Z. Stankiewicz, *Zakładanie gospodarstw ekologicznych jako strategia ekonomiczna gospodarzy na wsi kurpiowskiej*. Praca laboratoryjna pod kier. J. Żukowskiego, IEiAK UW, Warszawa 2010.

procesem społecznym i nie należy postrzegać ich jako ustruktrowanego stanu. Pokazuje to, jak złożone i kulturowo zorientowane są te relacje. Ich najważniejszą cechą jest projektowanie na świat fizyczny wyobrażeń o przeszłości i nadziei na przyszłość. Tu okazuje się, że relacje te nie są jednak jednostronne i deterministyczne. Środowisko mając swoje ograniczenia, weryfikuje chęci i możliwości zmian wprowadzanych przez ludzi.

Konkludując – między mieszkańcami Kurpiów a ich środowiskiem tak w przeszłości, jak i dzisiaj zachodzą dynamiczne i wielostronne relacje, które scharakteryzować można mianem ewolucyjnych negocjacji między adaptacją a przekształceniem zarówno fizycznego świata, jak i ludzkich sposobów działania w nim (a co za tym idzie – opowiadania o nim). Badania laboratorium przyczyniły się do lepszego poznania i opisanego tego zjawiska oraz poszerzyły literaturę etnograficzną kurpiowszczyzny o pomijane dotychczas elementy.

ABSTRACT

Jacek Żukowski

Human and nature of Kurpie – practicum in field ethnography report

This paper shows the concept and effects of practicum in field ethnography studies conducted by the Institute of Ethnology and Cultural Anthropology, Warsaw University. It describes the details of work that has been made in the field, both didactic and scientific, as well as presents the effects of students researches.